

АТОҚЛИ ВА ТУРДОШ ОТЛАР

Ro'ziyeva Yulduz Fayzullayevna
Qashqadaryo viloyati G'uzor tumani
Maktabgacha va Maktab Ta'lim Bo'limiga qarashli
28-maktab Ona tili va Adabiyot fani o'qituvchisi

Annotasiya: Mazkur maqolada otlarning atoqli va turdosh turlari haqida fikr yuritildi. Narsa-buyum, shaxslarning nomi, atamasi bo'lgan so'zlar turkumi ot deyiladi. Otlar kim? nima? qayer? so'roqlaridan biriga javob bo'ladi. Otlar egalik, kelishik kabi so'z o'zgartirish, turli ma'no va vazifa uchun qo'llanuvchi vazifadosh shakllarga hamda o'ziga xos so'z yasaliş tizimiga egaligi bilan ajralib turadi.

Kalit so'zlar: katta bino, ikkinchi kurs, barcha inson, kitob o'qimoq, ko'p odam.

Аннотация: В данной статье было изложено мнение о распространенных и схожих видах лошадей. Существительное – это группа слов, которые являются названиями вещей, людей и терминов. Кто такие лошади? что? где? на один из вопросов будет дан ответ. Существительные отличаются притяжательным, союзным, словесным изменением, функциональными формами, используемыми для разных значений и задач, а также уникальной системой словообразования.

Ключевые слова: большое здание, второй курс, все люди, читающие книги, много людей.

Abstract: This article presented an opinion about common and similar types of horses. A noun is a group of words that are names of things, people and terms. Who are horses? What? Where? one of the questions will be answered. Nouns are distinguished by possessive, conjunctive, verbal inflection, functional forms used for different meanings and purposes, and a unique word formation system.

Key words: big building, second year, all the people reading books, a lot of people.

Ot gapning barcha gap bo'lagi vazifasida qo'llanishi mumkin. Otning bu kabi sintaktik vazifasi uning qanday grammatik shakldaligi bilan bog'liq bo'ladi. Masalan, otning bosh shakli, ya'ni bosh kelishik, ko'plik yoki birlik hamda egalik shakli gapda ega, Kesim kabi vazifada keladi: O'zbekiston-mustaqil davlat. Millatim-o'zbek. O'zbekistonim-onajonim. Mustaqil so'zlar ot turkumiga munosabati nuqtai nazardan ikki guruhni tashkil etadi: 1) ot tipidagi so'zlar. Bu guruhga otlar kabi kim? nima? so'rog'iga javob bo'lib, otga xos grammatik shakllarda bevosita qo'llana oladigan olmoshlar (men, sen, biz, har kim, nimadir), jamlovchi sonning –ov, -avlon affiksli turi (ikkov, ikkavlon), fe'lning harakat nomi shakli (o'qish, yozuv) kiradi; 2) otlashuvchi so'zlar. Bu guruhga grammatik son, egalik, kelishik shakllaridan birida qo'llanilib,

muayyan matn doirasidagina ot vazifasida ishlatilishi mumkin bo'lgan sifat, son va ular o'rnida qo'llanadigan olmoshlar (qanday, qancha, nechta), ba'zi bir ravishlar, fe'lning sifatdosh shakli kiradi. Otlar egalik, kelishik kabi so'z o'zgartirish, turli ma'no va vazifa uchun qo'llanuvchi vazifadosh shakllarga hamda o'ziga xos so'z yasaliş tizimiga egaligi bilan ajralib turadi. Otlarning muhim belgilaridan biri ularning sifat, son, olmosh, fe'l va ravish distributsiyasida kelishi, ya'ni ular bilan birika olishidir: *katta bino, ikkinchi kurs, barcha inson, kitob o'qimoq, ko'p odam*. Ot gapning barcha gap bo'lagi vazifasida qo'llanishi mumkin. Otning bu kabi sintaktik vazifasi uning qanday grammatik shakldaligi bilan bog'liq bo'ladi. Masalan, otning bosh shakli, ya'ni bosh kelishik, ko'plik yoki birlik hamda egalik shakli gapda ega, Kesim kabi vazifada keladi: **O'zbekiston-mustaqil davlat. Millatim-o'zbek. O'zbekistonim-onajonim**. Mustaqil so'zlar ot turkumiga munosabati nuqtai nazardan ikki guruhni tashkil etadi: 1) ot tipidagi so'zlar. Bu guruhga otlar kabi kim? nima? so'rog'iga javob bo'lib, otga xos grammatik shakllarda bevosita qo'llana oladigan olmoshlar (*men, sen, biz, har kim, nimadir*), jamlovchi sonning *-ov, -avlön* affiksli turi (*ikkov, ikkavlön*), fe'lning harakat nomi shakli (*o'qish, yozuv*) kiradi; 2) otlashuvchi so'zlar. Bu guruhga grammatik son, egalik, kelishik shakllaridan birida qo'llanilib, muayyan matn doirasidagina ot vazifasida ishlatilishi mumkin bo'lgan sifat, son va ular o'rnida qo'llanadigan olmoshlar (*qanday, qancha, nechta*), ba'zi bir ravishlar, fe'lning sifatdosh shakli kiradi. O'zbek tilida otlar ma'no jihatdan Atoqli otlar va turdosh otlarga bo'linadi. Atoqli otlar – ma'lum bir narsa yoki hodisani aniqlashga yordam beradigan otlar. Atoqli otlarni odam nomlari, mashhur joy nomlari, geografik hudud nomlari, tashkilotlar nomlari, samoviy jismlarning nomlari va suv havzalarining nomlari kabi toifalarda topish mumkin. Masalan: Rahim Mahmudov, Toshkent, Amudaryo, Mustaqillik kuni, Alisher, Ulug'bek, Zarafshon, Toshkent, Samarqand, Mars kabi . Bu turdagi atoqli otlarni o'zaro tub va yasamaligi hamda tuzilishiga ko'ra bir-biridan farqlanishi mumkin. Masalan, Lola, Go'zal, Amir, Gavhar Orol kabi otlar sodda tub, Ilonli, Do'stlik, Paxtakor kabi atoqli otlar sodda yasama, Ulug'bek, Alisher, Nurato, Nurobod, Qo'shrabot, Uchquduq kabi atoqli otlar qo'shma otlardir. Turdosh otlar atoqli otlarning asosiy qismini tashkil qiladi. Ammo ular boshqa bir so'z turkumlari asosida ham yuzaga kelishi mumkin. Masalan: Bultur, Avvalboy kabilar esa ravishdan, Asal, Quvonch, Anor kabilar turdosh otdan, Aziz, Botir, Shirin, Vali kabilar sifatdan O'lmas, Sotiboldi, Turdi, Tursun kabilar esa fe'ldan, To'qsonboy, Oltibek kabilar esa sondan hosil bo'lgan atoqli otlardir [3]. Ma'lum bir geografik hududga atab qo'yilgan nomlar joy nomlari deyiladi: Farg'ona, Chorsu, markaziy Osiyo. Mamlakat va o'lka nomlari qo'shma so'z shaklida bo'lganda har bir qisim bosh harf bilan yoziladi: Buyuk Britaniya, O'rta Osiyo. Tarkibi turdosh otlarning qo'shilishidan hosil bo'lgan joy nomlari qo'shib yoziladi: Oltiariq, Yettisuv, Oqtosh. Tarkibida bo'yi, orti, oldi so'zlari ishtiroq etgan joy nomlari qo'shib yoziladi:

Orolbo`yi, Kavkazorti. Ko`p turkumdagi so`zlar atoqli ot sifatida qo`llanilganda, ular o`ziga xos nominativ xususiyatini yo`qotib, keng semantik ma`noga ega leksik birliklarga aylanadi. Masalan, “Uchquduq” onomastik birligi uchta quduqni emas, balki shahar g`oyasini anglatadi. Turdosh otlar bir jinsdagi otlarning umumiy nomini bildiruvchi otlardir. Masalan, daftar, inson, daryo, shahar, kitob. Turdosh otlar quyidagi ma`no guruhlariga mansubligi bilan o`zaro farqlanadi: Aniq otlar jon-zot, narsa-buyum va shaxsni anglatadigan otlardir. Aniq otlar ko`rish va sanash mumkin bo`lgan otlar hisoblanadi. Masalan: qush, kitob, talaba, daraxt. Mavhum otlar sezish, anglash, his qilish mumkin bo`lgan otlardir. Bu turdagi otlar ko`plik qo`shimchasi bilan qo`llanmaydigan otlar bo`lib, ularga ko`plik qo`shimchasi qo`shilganda turlicha ma`no yuzaga keladi. Masalan: sevgi, sezgi, qayg`u, alam, qadr, oriyat. Jamlovchi va yakka otlar. Ma`lum bir turdagi narsaning o`zini anglatuvchi otlar yakka otlar hisoblanadi: kitob, gul, daraxt kabi. Jamlovchi otlar birlik shaklida bo`lib, bir xil turdagi narsaning to`dasi, jamini ifodalaydi: xalq, armiya, ko`pchilik, poda, jamoa, o`rmon kabilar. Sanaladigan otlar, sanalmaydigan otlar. Aniq otlardan tashkil topadigan otlar, asosan sanaladiganlardir: daraxt, kitob, qalam. Modda otlari, og`irlik, suyuq`lik o`lchamiga xos otlar sanalmaydigan otlardir va atoqli otlardan tashkil topadi: tuproq, qum, havo, shakar, tuz, yog`, guruch [4]. Shuningdek, tabiatan yakka bo`ladigan va juft holda uchraydigan otlar ham mavjud bo`lib, ular ham otning alohida ma`no turini tashkil qiladi. Masalan: yurak, quyosh, oy, ko`z, qosh, oyoq kabilar [1]. Otning ma`no guruhlari. Otlar ma`no jihatdan quyidagi guruhlariga bo`linadi: 1. Atoqli otlar. Bir turdagi narsa yoki hodisalarning birini ajratib ko`rsatish uchun xizmat qiladigan otlar atoqli otlar deyiladi. Atoqli otlar shaxs ismlari, havonlarning atoqli nomlari, tashkilot va geografik makon nomlari, koinot jismlari nomlari, suv havzalari, tashkilot nomlari kabi guruhlar doirasida uchraydi: Alisher, Ulug`Bek, Zarafshon, Toshkent, Samarqand, Mars kabi. Bunday atoqli otlar o`zaro tub va yasamaligi hamda tuzilishiga ko`ra farqlanishi mumkin. Masalan, Lola, Go`zal, Amir, Gavhar Orol kabi otlar sodda tub, Ilonli, Do`stlik, Paxtakor kabi atoqli otlar sodda yasama, Ulug`bek, Alisher, Nurato, Nurobod, Qo`shrabot, Uchquduq kabi atoqli otlar qo`shma otlardir. Atoqli otlarning asosiy qismini turdrsh otlar tashkil qiladi. Biroq ular boshqa so`z turkumlari asosida ham yuzaga keladi. Masalan: Asal, Quvonch, Anor kabilar turdosh otdan, O`lmas, Sotiboldi, Turdi, Tursun kabilar esa fe`ldan, Aziz, Botir, Shirin, Vali kabilar sifatdan, To`qsonboy, Oltibek kabilar esa sondan, Bultur, Avvalboy kabilar esa ravishdan hosil bo`lgan atoqli otlardir. Turli turkumga mansub bo`lgan so`zlarning atoqli ot sifatida qo`llanishi natijasida ular o`zining hususiy nominativ mohiyatidan chekingan holda, umumiy semantik ma`no tashuvchi lug`aviy birlikka aylanib qoladi. Masalan, Uchquduq mazkur joydagi uchta quduqni emas, balki umuman shahar tushunchasini anglatuvchi onomastik birlikdir. 2. Turdosh otlar bir jinsdagi otlarning umumiy nomini bildiruvchi otlardir. Masalan, inson, daryo, shahar, kitob, daftar.

Turdosh otlar quyidagi ma'no guruhlarga mansubligi bilan o'zaro farqlanadi: 3. Aniq otlar bevosita narsa-buyum va shaxs, jon-zot anglatadigan otlardir. Aniq otlar bevosita sanash va ko'rish mumkin bo'lgan otlar hisoblanadi. Masalan: kitob, talaba, daraxt, qush. 4. Mavhum otlar his qilish, sezish mumkin bo'lgan otlardir. Ular ham ko'plik affikslari bilan qo'llanmaydigan otlar bo'lib, ularga ko'plik qo'shimchasi qo'shilganda turlicha ma'no bo'yog'i yuzaga keladi. Masalan: sevgi, sezgi, qayg'u, alam, qadr, oriyat. 5. Jamlovchi va yakka otlar. Bir turdagi narsaning o'zini ifodalaydigan otlar yakka otlar hisoblanadi: kitob, gul, daraxt kabi. Birlik shaklida bo'lib, bir xil turdagi narsaning to'dasi, jamini ifodalaydigan otlar jamlovchi otlardir: xalq, armiya, ko'pchilik, poda, jamoa, o'rmon kabilar. 6. Sanaladigan otlar, sanalmaydigan otlar. Sanaladigan otlar, asosan, aniq otlardan tashkil topadi: daraxt, kitob, qalam. Sanalmaydigan otlar modda otlari, og'irlik, suyug'lik o'lchamiga xos otlar va atoqli otlardan tashkil topadi: tuproq, qum, havo, shakar, tuz, yog', guruch, kabilar. 7. Bundan tashqari, tabiatan yakka bo'ladigan va juft holda uchraydigan otlar ham mavjud bo'lib, ular ham otning alohida ma'no turini tashkil qiladi. Masalan: yurak, quyosh, oy, ko'z, qosh, oyoq kabilar shular jumlasidandir. Shuningdek, otlar kim? so'rog'i asosida shaxs hamda nima? so'rog'i asosida narsa otlariga ham ajratiladi. Otlarning bunday tasniflanishi o'zbek tilining, shu jumladan, boshqa turkiy tillarning o'ziga xos xususiyatini belgilaydi. Ayni paytda bu tasnif ularning turli grammatik jarayonda ishtirokida ham o'z aksini topadi. Xususan, shaxs otlari to'liq tuslovchi affikslarni qabul qilgan holda qo'llana oladi: o'quvchiman, o'quvchisan, o'quvchimiz, o'quvchisiz. Biroq, narsa otlari (majoziy ma'nosini e'tiborga olmaganida) faqat uchinchi shaxs ma'nosidagina ishlatilishi mumkin. Shuni ham ta'kidlash lozimki, atoqli va turdosh otlar o'zaro ma'no jihatdangina emas, balki ba'zi grammatik xususiyatlariga ko'ra ham farqlanadi. Masalan, atoqli otlar faqat birlikda qo'llanadi. Ko'plikda qo'llanganda, ular grammatik ko'plik emas, boshqa ma'no bo'yoqlarga ega bo'ladi. Shuningdek, atoqli otlar turdosh otlarga va aksincha, turdosh otlar atoqli otlarga o'tib turadi. Masalan: Lola-atoqli ot, ayni paytda, lola-tog'da o'sadigan gul ma'nosida turdosh otdir. dizel, amper, rentgen, bitner kabi otlar esa atoqli ot asosida shakllangan turdosh otlardir. Atoqli otlarning turdosh otga aylanishida –lik qo'shimchasidan ham foydalaniladi: kattaqo'rg'onlik, toshkentlik, andijonlik kabi. Ot turkumi uch xil grammatik kategoriyaga ega: 1) son kategoriyasi; 2) egalik kategoriyasi; 3) kelishik kategoriyasi. Ism guruhiga mansub sifat, sifat o'rnida ishlatiladigan olmoshlar, ba'zi ravishlar va fe'ning sifatdosh shakli kabi so'zlarga –lar affiksi qo'shilganda otlashish asosida grammatik son tushunchasi yuzaga keladi: yaxshilar, kattalar, kichiklar, o'shalar, shular, avvallari, ilgirilar, ko'plar, o'qiganlar, boradiganlar kabi. Miqdor sonlarga –lar qo'shilgan-da taxmin-chama ma'nosi hosil bo'ladi: Soat ikkilarda uchrashamiz. Ko'plik affiksi fe'llarga qo'shilganda birgalik nisbati hosil qiluvchi –sh\ish affiksi bilan sinonim bo'ladi: bordilar-borishdi, o'qidilar-o'qishdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. М.Мирзаев, С.Усмонов, И.Расулов Узбек тили. Т., «Укитувчи» .
2. Ш. Шоабдурахмонов, М.Аскарова, А.Хожиев, И.Расулов, , Х.Дониёров Хозирги ьзбек адабий тили. Т., «Укитувчи» .
3. М.Ирскулов Тилшуносликка кириш. Т., «Укитувчи».
4. А.Баскаков, А. Содиков, А.Абдуазизов Умумий тилшунослик. Т., «Укитувчи».